جلال متینی

در بارهٔ بیژن نامه

نمونه‌ای بارز از سرقت ادبی ــ مقایسه میان آن و شاهنامه

ازمنظومهٔ بیژن‌نامه دونسخهٔ خطی معرفی شده است یکی بانشانهٔ *MS. Pers. e 14* درکتابخانهٔ بادلیان، آکسفورد، در ۱۱۷ صفحهٔ ۱۶ سطری به خط نستعلیق زیبا، دیگری با نشانهٔ *Or. 2946* در بخش شرقی کتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا، لندن، در ۵۰ ورق، هر صفحه دارای ۱۶ تا ۱۹ سطر، وبه‌خط نستعلیق نازیبا. این هردو نسخه جدیدست و تاریخ کتابت نیز ندارد و ظاهرا" یکی ازآن‌دو، بدقت از روی نسخهٔ دیگر کتابت شده، و بدین سبب است که اغلاط مشترک بسیار در آنها دیده می‌شود. نویسندگان فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مذکور در فوق ظاهرا" چنین پنداشته‌اند که بیژن‌نامه منظومهٔ مستقلی است چون دیگر منظومه‌های حماسی ایران که پس از نظم شاهنامهٔ فردوسی به‌رشتهٔ نظم کشیده شده است. نام سرایندهٔ بیژن‌نامه در متن کتاب نیامده است، ولی براساس آخرین بیت منظومه که در آن شاعر به‌نظم برزونامه نیز اشاره کرده است:

چه زین داستان دل بپرداختم　　سوی رزم برزو همی تاختم

محقق واستادمحترم آقای دکتر ذبیح‌الله صفا نوشته‌اند گردآورنده و سرایندهٔ بیژن‌نامه خواجه عمید عطائی‌بن یعقوب معروف به عطائی رازی است. این شاعر در قرن پنجم هجری در دربار غزنویان بسر می‌برده و معاصر مسعود سعد سلمان بوده است و منظومهٔ مفصل برزونامهٔ وی نیز موجودست[1]. ایشان در جای دیگراز وی با عنوان عمید اجل ابوالعلاء عطاء‌بن یعقوب کاتب معروف به ناکوک نام برده و وی را از شاعران ذواللسانین و از مشاهیر فضلا و شعرا و کتاب ایران در دورهٔ دوم غزنوی شمرده‌اند و باتوجه به آخرین بیت منظومهٔ بیژن‌نامه اظهارنظر کرده‌اند که از این بیت مسلم می‌شود که سازندهٔ این داستان صاحب برزونامه یعنی خواجهٔ عمید عطاء‌بن یعقوب ناکوک است[2].

پیش از آن که خواننده به بررسی بیژن‌نامه بپردازد، بحق می‌پندارد که عطائی رازی یا از داستان بیژن و منیژه که فردوسی به‌نظم آورده است، روایت دیگری در دست داشته، یا آن‌که همان روایت مذکور در شاهنامهٔ فردوسی را با تفصیل بیشتر و ذکر جزئیات و شیوهٔ بیانی دیگرمنظوم ساخته است همانطوری که فی‌المثل داستانهائی مانند لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، یوسف‌وزلیخاوامثال

آن بارها بتوسط شاعران مختلف به زبان فارسی به‌نظم درآمده است. ولی مطالعهٔ دقیق بیژن‌نامه روشن می‌سازد که عطائی رازی بدین موضوعات توجهی نداشته است و درنتیجه بیژن‌نامهٔ وی کاری جدید و درخور توجه نیست. زیرا به نظر نگارندهٔ این سطور بیژن‌نامه یکی از نمونه‌های بارز سرقت ادبی در ادب فارسی‌است، چه این منظومه از عطائی رازی باشد یا از دیگری.

برای اثبات این موضوع لازم است بیژن ومنیژهٔ فردوسی را با بیژن‌نامه بدقت مقایسه کنیم. بیژن و منیژه بی درنظر گرفتن ابیات الحاقی در چاپ بروخیم دارای ۱۳۳۵ بیت است، و بیژن‌نامه براساس نسخهٔ خطی کتابخانهٔ بادلیان، آکسفورد مشتمل است بر حدود ۱۸۳۳ بیت. سرایندهٔ بیژن‌نامه حداقل ۱۱۱۲ بیت از اشعار بیژن و منیژهٔ فردوسی را در بیژن‌نامه آورده است بی آن‌که به این موضوع اشاره‌ای کرده باشد [۳]. وی به‌جای ۲۲۳ بیتی که از بیژن و منیژه حذف کرده، خود ۷۲۱ بیت سست بر اشعار بیژن و منیژهٔ فردوسی افزوده است. تفاوتهای اساسی این دو منظومه با یکدیگر بدین قرار است:

در بیژن‌نامه به‌جای ۳۷ بیت مقدمهٔ داستان بیژن و منیژهٔ فردوسی:

شبی چون شبه روی شسته به قیر ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ نه بهرام پیدا، نه کیوان، نه تیر...

تا:

به گفتار شعرم کنون گوش دار ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ خرد یاد دار و به‌دل هوش دار (۱ تا ۳۷) [۴]

شاعر منظومهٔ خود را چنین آغاز کرده است:

به‌نام ایزد بخشایندهٔ بخشایشگر مهربان

آغاز داستان بیژن‌نامه

کنون کار بیژن بگویم ترا ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ بدان آب حکمت بشویم ترا
بگویم یکی داستانی که چیست ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ کز آن سربسر می‌بباید گریست
به نام خداوند گردان سپهر ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ خداوند نیرو (ظ. تیرو)، خداوند مهر
ستایش همه ایزد پاک را ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که گویا و بینا کند خاک را
چو خسرو به ایران شهنشاه شد ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ جهانش سراسر نکوخواه شد (ص ۱) [۵]

سپس دوازده بیت از بیژن و منیژهٔ فردوسی از بیت ۳۸ تا ۴۱:

چو کیخسرو آمد به کین خواستن ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ جهان ساز نو خواست آراستن...

آورده است و بعد یک بیت از خود افزوده:

چو زنگه چو برزین کار آزمای ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ چو شیدوش و خراد فرهنگ رای

باز هفت‌بیت‌بیژن و منیژه نقل کرده و بعد بیتی از خود افزوده است و این کار تا پایان بیژن‌نامه، با افزودن ابیاتی از شاعر، و حذف بیتهایی از بیژن و منیژه ادامه دارد. بیتهایی که شاعر در بین ابیات بیژن و منیژه افزوده در اکثر موارد بین یک تا سه بیت است که در برخی از موارد به ده‌بیت یا بیشتر نیز می‌رسد [۶]. در این‌گونه ابیات عموما" موضوع جدیدی مطرح نگردیده است. فقط در سه جا،

هم تعداد ابیاتی که سرایندهٔ بیژن‌نامه خود بر قصهٔ بیژن و منیژه اضافه کرده است از این مقدار بیشترست، و هم در این‌ابیات، موضوع تازه‌ای در زمینهٔ کلی داستان به‌نظم آمده‌است. این سه مورد استثنائی عبارت است از: ۳۲ بیت در دنبالهٔ توطئهٔ گرگین میلاد علیه بیژن (ص ۱۱ تا ۱۳)، ۱۰۰ بیت در جنگ رستم با پسر اکوان دیو (ص ۹۴ تا ۱۰۱)، و ۶۸ بیت در پایان داستان (ص ۱۱۳ تا ۱۱۷) به‌جای ۶۵ بیت مذکور در آخر داستان بیژن و منیژهٔ فردوسی.

برای آشنایی با شیوهٔ شاعری گویندهٔ بیژن‌نامه، بررسی و تجزیه‌و تحلیل این سه مورد سودمند ست. زیرا از دیگر ابیاتی که وی به بیژن و منیژهٔ فردوسی افزوده، و چنان که گذشت عموماً در هر مورد از چند بیت تجاوز نمی‌کند، نمی‌توان بدین مقصود رسید. بدین منظور ابیات موردبحث‌را برای ارزیابی هنری بیژن‌نامه از نسخهٔ خطی کتابخانه بادلیان ذیلاً نقل می‌کند:

۱ – در بین دو بیت زیرین در بیژن و منیژه:

ز بهر فزونی و از بهر نام — به راه جوانی بگسترد دام
به بیژن چنین گفت کای پهلوان — دل کارزار و خرد را روان (۱۴۵–۱۴۶)

شاعر ابیات ذیل را افزوده است:

در حیلهٔ گرگین میلاد

دگر باره کردش بر او آفرین — پس آنگه بگفت ای سوار گزین
بپرسم حدیثی مرا راست گوی — بدو گفت بیژن مرادت بجوی
بگفتش که دندان این دشمنان — چرا کندی ای رادمرد جوان
بدین در چه جستی تو ای نامدار — بگو کاین زبهر چه آید به‌کار
بدو گفت ز آن کندم ای پرهنر — که گیرم من این را سراسر به زر
ز بر گردن اسب بندم ز لاف — بدین نام جویم به روز مصاف
دگر خود به نزدیک گردان شاه — بیفزاید از وی مرا آب و جاه
به نزد سپهدار والا شوم — همی از شرف بر ثریا شوم
فزایم بدو قدر نزدیک شاه — کند شاه زی من به خوبی نگاه
چه گرگین شنید این سخن شد دژم — جهان گشت تاریک بر وی ز غم
بگفت او برد این به نزدیک شاه — فزاید مر او را بسی قدر و جاه
بدین کار باشد مرا ننگ و عار — به نزدیک آن خسرو کامکار
مرا مرگ صد ره از این ننگ به — نگیرد مرا زین سپس کس به مه
از این نام من در جهان گم شود — چه دشمن بدین روز خرم شود (ص ۱۱)
ملامت کنندم همه‌کس بدین — شوم خوارتر من ز خاک زمین
مرا حیلتی کرد باید کنون — که بیژن بر این کشته آید کنون
نگر تا چه سازید آن بیوفا — به رویش چه آورد چرخ از جفا
بر او آن زمان مهربانی نمود — مر او را به خوبی بسی می‌ستود

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

از آن بیشه چه هردو بیرون شدند بدان چشمهٔ آب باز آمدند
نشستند با یکدگر در شراب یکی را نشاط و یکی را عذاب
چه از جنگ و کینه بپرداختند نشتنگهی، رود (و) می ساختند
نبد بیژن آگه ز کردار او همی راست پنداشت گفتار او
چه خوردند جان دو گوهر نبید سپهدار نو همچو خود کس ندید
چه خوردند ز آن سرخ می اندکی به گرگین نگه کرد بیژن یکی
بدو گفت چه دیدی این جنگ من تواند کسی جستن این جنگ من؟
بدو گفت گرگین که ای خوبروی به گیتی نبینم چو تو جنگجوی
به ایران و توران ترا یار نیست ز تو همچنین کار بسیار نیست
دل بیژن از گفت او شاد شد به‌سان یکی سرو آزاد شد
جوان ارچه باشد به دانش تمام سر او را به ره (بر) نهد پیر دام
از آن پس به خوردن گرفتند می همی هر زمان رای افکند پی (ص ۱۲)
بخوردند دوسه هر کسی (؟) بکردند بازی و شادی بسی
چه گرگین بر او آفرین درگرفت که از شیر مردیت ماندم شگفت

***

توضیح آن‌که ضبط اکثر ابیات منقول از شاهنامه در بیژن‌نامه، با ضبط آنها در شاهنامه یکسان است، ولی در برخی از موارد ضبط آنها با یکدیگر متفاوت است. بعلاوه برخی از ابیات شاهنامه که در پایان بیژن‌نامه آمده است، پیش از این نیز در موقع سخن گفتن از آمدن رستم به دربار کیخسرو و بزم کیخسرو (صفحهٔ ۷۰ به‌بعد بیژن‌نامه) از شاهنامهٔ فردوسی نقل گردیده است. بدین جهت این موضوع نیز روشن می‌گردد که گوینده یا فراهم سازندهٔ بیژن‌نامه برخی از ابیات داستان بیژن و منیژهٔ فردوسی را بیش از یک‌بار در منظومهٔ خود آورده‌است. فی‌المثل چون در داستان بیژن و منیژه دوبار رستم به پیشگاه کیخسرو بار یافته است: یک‌بار هنگامی‌که به‌دعوت شاه، از زابل به پایتخت می‌رود تا بیژن را از بند افراسیاب رها سازد، و بار دیگر بعد از رهایی بیژن، سرایندهٔ بیژن‌نامه، ابیات مناسب را که فردوسی در دیدار نخستین در شاهنامه آورده است، در دیدار اول و دوم، عیناً در بیژن‌نامه آورده است، بی آن‌که به‌زشتی این‌کار واقف باشد. شعر شاعری دیگر را به نام خود آوردن، آن‌هم به صورت مکرر در یک منظومه!

دنباله دارد

۱ ــ حماسه‌سرایی در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، ص ۲۱۶ــ۳۱۷

۲ ــ تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، ج ۲، ص ۴۷۷ــ۴۸۳، ابن‌سینا، تهران، ۱۳۳۶.

۳ — برخی از ابیاتی که در شاهنامهٔ چاپ بروخیم در زیرنویس به‌عنوان "ابیات‌الحاقی" ذکرگردیده است در بیژن‌نامه آمده است. در بیژن‌نامه در بعضی از موارد یک بیت شاهنامه در دو مورد بکار رفته است. ضمنا" سرایندهٔ بیژن‌نامه در برخی از قسمتها، درنقل‌ابیات‌شاهنامهٔ‌فردوسی، ترتیب بیتها را از نظر تقدم و تأخر مراعات نکرده است همچنان که گاهی مصراع دوم را نیز به‌جای مصراع اول آورده است. موضوع دیگر آن است‌که‌گویندهٔ بیژن‌نامه‌ظاهرا"نسخه‌ای بسیار پراغلاط از شاهنامه در اختیار داشته و بدین‌جهت ابیات شاهنامه را در بسیاری از موارد باضبط نادرست نقل کرده است.

۴ — ابیاتی که از شاهنامهٔ فردوسی نقل شده است، از چاپ بروخیم تهران‌است‌که‌به‌مناسبت جشن هزارهٔ تولد فردوسی انتشار یافته.

۵ — ابیات منقول از بیژن‌نامه، از نسخهٔ خطی بیژن‌نامه محفوظ در کتابخانهٔ بادلیان، آکسفورد است. غلطهای املائی موجود در بیتهای منقول را اصلاح و در اتصال و انفصال کلمات نیز قاعدهٔ واحدی را مراعات کرده‌ام، ولی وزن برخی از ابیات و ضبط‌بعضی از کلمات‌که نادرست است براساس صورت مکتوب در نسخهٔ خطی در این مقاله ذکر شده است.

۶ — برای آن‌که روشن شود در بیژن‌نامه، کدام‌یک از ابیات منقول از شاهنامهٔ فردوسی است، و کدام‌یک ازسرایندهٔ بیژن‌نامه، بیست و پنج صفحهٔ آغاز بیژن‌نامه (تا سطر چهارم صفحهٔ۲۵) نسخهٔ کتابخانهٔ بادلیان را با ۲۴۹ بیت آغاز داستان بیژن و منیژهٔ فردوسی مقابله کرده‌ام که نتیجهٔ آن ذیلا" از نظر خوانندهٔ ارجمند می‌گذرد. ابیاتی که از شاهنامه نقل‌گردیده‌درهر دوستون (بیژن‌نامه و شاهنامه) ذکر شده، و بیتهایی که فقط‌در بیژن‌نامه یا شاهنامه آمده، در زیر ستون مربوط‌یادداشت شده است.

جدول مذکور در صفحهٔ روبرو چاپ شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

افغان نامه

تألیف دکتر محمود افشار یزدی. جلد اول. تهران ۱۳۵۹. ۶۳۲ص

حاوی چهل وچهار گفتارست در بیان مشترکات و مناسبات ایران و افغانستان در جریان و سیر حوادث تاریخی. مؤلف در بیست و دو گفتار اول اصول نظریات خود را در طرح و نحوهٔ بیان مسائل تاریخی دو کشور کنونی و شیوه‌ای که باید در تاریخ نویسی داشت بیان کرده‌است. از گفتار بیست وسوم به بعد حوادث تاریخی را که در دوره‌ها و سلسله‌های مختلف آمده‌است با توجه خاص به نحوهٔ تاریخ نگاری مرسوم میان ایرانیان و افغانان توضیح داده است. وصف بیشترکتاب درشمارهٔ آینده خواهد آمد.

(۱)		(۲)		(۳)		(۴)	
بیژن‌نامه	شاهنامه	بیژن‌نامه	شاهنامه	بیژن‌نامه	شاهنامه	بیژن‌نامه	شاهنامه
—	۳۷	۲	۲	۵	—	۴	۴
۵	—	۳	—	۱	۱	۲	—
۱۲	۱۲	۲	۲	۷	—	۱	۱
۱	—	۱	—	—	۱	۱۱	—
۷	۷	۳	۳	۲	۲	۱	۱
۱	—	۴	—	۷	—	۲	—
۳	۳	۱	۱	۶	۶	۳	۳
۲	—	۱	—	۲	—	۱	—
۱۷	۱۷	۲	۲	۱	۱	۶	۶
۱	—	۲	—	—	۱	۴	—
۲۱	۲۱	۳	۳	۱	۱	۱۱	۱۱
۳	—	۱	—	۱	—	۵	—
۷	۷	۴	۴	۲	۲	۱	۱
۱	—	۱	—	—	۱	۲	—
۲	۲	۲	۲	۳	۳	۱	۱
۱	—	۲	—	۳	—	۲	—
۶	۶	۱	۱	۱	۱	۳	۳
—	۱	۳۳	—	۵	—	۱	—
۴	۴	۵	۵	۳	۳	۴	۴
۱	—	۳	—	۲	—	۲	—
—	۱	۷	۷	۳	۳	۳	۳
۷	—	۱	—	۳	۳	۳	۳
۷	—	۱	—	۵	—	—	۲
۳	۳	—	۱	۷	۷	۱	۱
۴	—	۱	۱	۱	—	۲	—
۳	۳	۱	—	۲	۲	۲	۲
۴	—	۱	۱	۲	—	۶	—
۱	۱	۱	—	۴	۴		
۱	—	۲	۲	۱	—		
۱	۱	۳	—	۱	۱		
۱	—	۴	۴	۲	—		

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی